

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНЕ СУБПОЛЕ ФАЗОВОСТІ У СУЧАСНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

О. І. Бондар (Одеса)

Серед значної кількості субполів функціонально-семантичного поля аспектуальності особливе зацікавлення мовознавців викликає субполе фазовості, що містить переважно хронотипний семантичний компонент. Така увага зумовлена значною мірою тим, що фазова семантика безпосередньо пов'язана з синтаксисом. Зіставне дослідження субполя фазовості у слов'янських мовах покликане не тільки виявити спільні та відмінні риси реалізації субполя у певних категоріальних ситуаціях, а й глибше збагнути саму його природу і структуру.

У субполі фазовості виділяються три зони: 1) зачинальності, 2) еволютивності, 3) фінитивності.

У зоні зачинальності слід розрізняти підзону інхоативності, де зачинальність стосується початку безперервної дії, і підзону інгресивності, де вона стосується перерваної дії, що виконується етапами, перетинаючись, таким чином, із партитивністю.

На власне семантичному рівні у всіх слов'янських мовах відмінностей не спостерігається, що зумовлюється когнітивними характеристиками самої дії: вона повинна піддаватися структуралізації на три фази — початкову, розгортальну і завершальну. Це спричиняє строге задання фазових функцій відповідними семантичними типами предикатів. Так, функція інхоативності задається предикатами класу дій (укр. *заспівати*, рос. *запеть*, блр. *запець*, п. *zaśpiewać*, ч. *zazpívat*, слц. *zazpíevať*, блг. *запая*, с.-х. *запевати*), деякими предикатами дії, переважно з дієсловами руху (укр. *полетіти*, рос. *полететь*, блр. *паляцець*, п. *polecieć*, ч. *vzlétnout*, слц. *vzletieť*, блг. *полетя*, с.-х. *полетети*), предикатами процесу з рівномірною інтенсивністю (укр. *за шуміти*, рос. *за шуметь*, блр. *за шумець*, п. *zaszumieć*, ч. *zašumět*, слц. *zašumieť*, блг. *за шумькам*, с.-х. *извиждати*) [Семантичні типи предикатів розглядаються за 1].

За перетину функції інхоативності з функцією партитивності функціонально-семантичного поля детермінації виступає специфічна функція інгресивності, що задається предикатами дії з семантикою "дія спрямована на об'єкт, у результаті якої охоплюється частина об'єкта" (укр. *надрізати*, рос. *надрезать*, блр. *надрэзаць*, п. *nadciąć*, ч. *naříznout*, слц. *parezať*, блг. *легко резна*, с.-х. *засецаѣти*).

Еволюційність задається предикатами якості, а визначається підмножиною предикатів процесу з неоднорідною інтенсивністю: укр. *іржавіти*, рос. *іржаветь*, блр. *іржавець*, п. *rdzewieć*, ч. *rezavět*, блг. *рѣждясам*, с.-х. *рѣжати*.

Фінитивність задається предикатами класу дій (укр. *відбарабанити*,

рос. *отбарабанить*, блр. *адбарабаниць*, п. *odbębnić*, ч. *odbubnovat*, слц. *odbubnovať*, б. *отбарабана*, с.-х. *одбубнѣати*), предикатами процесу з рівномірною інтенсивністю (укр. *перехворіти*, рос. *переболеть*, блр. *перахварэць*, п. *przechorować*, ч. *prodělat*, слц. *prestát*, блг. *прекарам*, с.-х. *преболети*), рідше предикатами з нерівномірною інтенсивністю (укр. *відчервоніти*, рос. *откраснеть*, блр. *адчырванець*, п. *odczervenieć* тощо) та предикатами зв'язку (укр. *відкохати*, рос. *отлюбить*, блр. *адкахаць* тощо).

На семантико-синтаксичному рівні інхоативність виражається за допомогою синтаксему. У слов'янських мовах наявні дві головні синтаксеми у такій функції. У чеській, словацькій, болгарській та сербохорватській мовах виступає лише одна синтаксема *od(om) + S_g*, напр.: ч., слц. *odrána*, блг. *от сутрин*, с.-х. *од сутра*; у російській мові виступає єдина синтаксема *с + S_g*, напр., *с понедельника*. В українській, білоруській та польській мовах функціонують обидві синтаксеми, укр. *від₁ + S_g*: *від понеділка*, *від 1917 року*, *від сьогодні* та *з₂ + S_z*: *з цього тижня*, *з 988-ого року*, *з весни*, *з 14-ої години*, блр. *ад раницы*, *ад панядзелка* і *з раницы*, *з панядзелка*; п. *od rana*, *od poniedziałka* і *z rana*, *z poniedziałka*. Ці синтаксеми перебувають між собою у відношеннях не додаткової, а контрастної дистрибуції, а тому, як правило, майже завжди можуть замінити одна одну. Основна відмінність між ними стосується вживаності з тим чи іншим лексичним наповнювачем. Так, синтаксема з прийменником *від* частіше вживається у книжних стилях, тоді як з прийменником *з* — в розмовному стилі. У польській мові, крім того, перша синтаксема частіше вживається з назвами частини доби, а друга (*z + S_z*) — з назвами днів тижня.

Коли при предикаті знаходиться модифікатор (або функтор у розумінні, наприклад, Ю. С. Степанова [4:184]) із значенням початку, в реченні теж реалізується інхоативна функція: *Пес почав позіхати* (І. Билик); *Оленчук з першого ж дня взявся до роботи на винограднику* (О. Гончар); *Так було на кожнім привалі: замість їсти, голодні бійці насамперед кидалися кувати коней* (О. Гончар). У ролі функтора виступають дієслова укр. *починати*, *стати*, *приступити*, *пройнятися*, *взятися*, *кинутися*, *піти* тощо, рос. *начинать*, *стать*, *приступить*, *взяться*, *приняться*, *броситься*; блр. *пачынаць*, *распачынаць*, *стаць*, *узяцца*, *кідацца*; п. *zacząć*, *rozpocząć*, *jać*, *wziąć się*, *zabrać się*, *puszczać się*; ч. *začít*, *dávat se*, *zahájit*, *pouštět se*, *vrhat se*; слц. *začať*, *dávať sa*, *zahájit*, *púšťať sa*, *vrhať sa*; блг. *почвам*, *залавам се*, *хвацам се*; с.-х. *починати*, *лапати се*, *примати се*, *прихватати се*.

Синтаксема укр. *на початку* + *Sg*, рос. *вначале*, блр. *уначатку*, *спачатку*, п. *na początku*, *na początku*, *w początku*, *z początku*, ч., слц. *na počátku*, *z počátku*, блг. *в началото*, *отначало*, *изървом*, с.-х. *у почетку*, *најпре* передає інхоативність, напр.: укр. *на початку засідання*, рос. *в начале заседания*, блр. *уначатку насяджэня*, п. *na początku posiedzenia*, ч. *na počátku shromáždění*, слц. *na počátku zhromaždenia*, блг. *в началото на заседание*, с.-х. *у почетку седници*. хоч тут повинно йтися про згорнуті предикати: *коли розпочалося засідання*. Як видно з поданого матеріалу, синтаксема з прийменником *на* (*на*) притаманна ук-

раїнський, чеський та словацький мовам, а з прийменником *в* — російський, білоруський, болгарський та сербохорватський мовам. Польська мова має форми з обома прийменниками.

Еволютивність виражається синтаксемами укр. *посередині* + Sg, *на середині* + Sg, *в(у) середині* + Sg, *посеред* + Sg як трансформами згорнутих предикатів. Відповідно рос. *посреди, посередине*; блр. *пасярод*; п. *pośrodku, na środku, w środku, wśród, pośród*; ч. *uprostřed, ve středu*; слц. *uprostred, ve stredu*; блг. *посред, по средата, всред*; с.-х. *посред, насред, усред*. Різниця у функціонуванні між цими синтаксемами стилістична, а також торкається частотності вживання та сферою вживання (літературна чи розмовна). Специфічні синтаксеми виступають у чеській та словацькій мовах.

Фінітивність виражається синтаксемами укр. *на кінці* + Sg, *в(у) кінці* + Sg рос. *в конце*, блр. *ў канцэ*, п. *w końcu, na koniec*; ч. *na konci*, слц. *na konce*, блг. *в края, на края*; с.-х. *в краю, на краю*. Частотнішою є синтаксема з прийменником *в(у)*, лише у чеській та словацькій мовах виступає синтаксема з прийменником *на*. Синтаксеми укр. *наприкінці* + Sg, *наостанку* + Sg, рос. *под конец, напоследок*; блр. *пад канец, напасадак*; п. *na ostatek*, ч., слц. *nakonec*, блг. *напоследък, с.-х. на краю крајева, напоследку* вказує на найостаннішу фазу (стацію) в перебігові дії.

Еволютивність виражається також модифікаторами (функторами) укр. *тривати, продовжуватися, продовжувати*, рос. *длиться, продолжаться*; блр. *цягнуцца, доўжыцца, працягвацца*; п. *trwać, ciągnąć się, przewlekać się, nie ustawać*, ч. *trvat, vleci se, pokračovat*; слц. *trvať, vliect, pokračovať*, блг. *трая, продължавам (се)*; с.-х. *трајати, продужавати се, отезати се* тощо як при експліцитних, так і при згорнутих предикатах. Функція еволютивності може виражатися і фінітивними формами з запереченням [5:100]. Тут можна виділити групу слов'янських мов з функтором-відповідником укр. *тривати* (українська, польська, чеська, словацька, болгарська та сербохорватська мови) та з функтором — відповідником укр. *продовжуватися* (українська, російська, білоруська, болгарська та сербохорватська мови). В чеській та словацькій мовах, крім того, виступають своєрідні функтори ч. *pokračovat*, слц. *pokračovať*.

Фінітивність виражається великою гамою модифікаторів укр. *закінчувати, скінчувати, завершувати, переставати, припиняти, кинути, добігати кінця*; рос. *заканчивать, оканчивать, завершать, переставать, прекращать, бросать, подходит к концу*; блр. *канцаць, завяршаць, пераставаць, спыняць, пакідаць, кідаць*; п. *kończyć, zakończyć, dokonywać, przestawać, zaprzestawać, dobiec kresu*; ч. *končit, ukončit, dokončovat, prerušovat, zastavovat, přestávat, chylyt se ke konci, nechávat*; слц. *skonciti, ukonciť, dokoncovati, završiti, prerušovati, zastavovati, prestávati*; блг. *свършиам, завършиам, привършиам, преставам, спирам, прекратявам, изоставям, напускам, захвърлям*; с.-х. *свршавати, завршавати, довршавати, обуставляти, престајати, прекидати*. У кожній мові є бодай кілька власних новотворів, але найбільше їх у чеській, словацькій та болгарській мовах.

У простому неелементарному реченні згорнуті предикати з модифікаторами (функторами) інхоативності і фінітивності виступають у ролі предметів, детермінантів або обставинних детермінантів: укр. *Початок занять директор переніс на 5 січня. Початок занять переноситься на 5 січня. Начало занятий переносится на 5 января*; блр. *Пачатак заняткаў пераносіцца на 5 студзеня*; п. *Początek wykładów przeniesiono na 5 stycznia*.

Фазисні, як і модальні, дієслова не можуть виступати в ролі предикатів: укр. *Змагання завершилися* ← *Спортсмени завершили змагання*, рос. *Соревнование завершилось* ← *Спортсмены завершили соревнование*, п. *Zawody skończyły się* ← *Sportowcy skończyli zawody* і т. ін.

Інхоативність може виражатися частками укр. *давай, і ну, ну, і, а* тощо: *Як побачив ведмідь таке діло, так давай тікати!* (Казки про тварин); *Та вчепирився [управитель], клятий, і нумо тягнути до хурдиги* (П. Кочура). Подібні конструкції відомі також більшості інших слов'янських мов: рос., блр. *давай, п. ну, пиз*, блг. *хайде, с.-х. хајде*. Звичайно, такі конструкції обмежені художньо-літературним та розмовно-побутовим стилями.

На підрівні складного речення інхоативність виражається так званими часовими підрядними реченнями зі сполучниками укр. *відколи, як* (=відколи): *Відколи побудували хімзавод, у річці цезли і риба, і раки* ("Урядовий кур'єр"). Початок дії головного речення (*цезли*) вимірюється від завершення дії підрядного речення (*побудували*). У таких реченнях можуть вживатися корелятиви укр. *відтоді, з того часу, з тих пір*, рос. *с тех пор как, с того времени как*, блр. *з той пары, з того часу*, п. *od tej chwili gdy, od tej pory, od tego czasu*, ч. *od té doby*, слц. *od tej doby*, блг. *откъде, когато, цом, отсега нататък, с.-х. како, од када, отад(а)* тощо, напр.: *З тих пір, як її батьки... навчили її ходити, вона жила в розкошах і достатках* (Г. Тютюнник).

Функція інхоативності в українській мові досить відчутна і в синтаксичних конструкціях із інфінітивним простим присудком: *Він цілувати її, а вона плакати*.

Еволютивність виражається підрядним реченням часової поступовості зі сполучниками укр. *в міру того як*, рос. *по мере того как*, блр. *на меры того як*, п. *w miarę jak*, ч. *podle toho jak, podľa toho jak*, блг. *според както, с.-х. утолито*. Такі речення передають розгортання дії в бік її посилення чи послаблення відносно іншої дії: *В міру того як друзі заходили глибше в ліс, ставало темніше*. Для увиразнення еволютивності предикати можуть повторюватись: *В міру того як друзі заходили глибше в ліс, ставало все темніше й темніше*.

Така функція еволютивності в простому реченні передається синтаксемою з + A(Si): *Київ з кожною весняною дниною розквітав* (Б. Лепкий).

Еволютивність виражається і частками укр. *все, ще, все ще, щораз(у)*; рос. *все, все еще, еще*; блр. *усё, яшчэ, усё яшчэ*; п. *ciagle, wciąż, stale, coraz (to), nadal*; ч. *stále, pořád, stále ještě*; слц. *stále, ešte*; блг. *все, оше, все оше, със всяка измината година, всеки път*; с.-х. *још, јоште, све, увек, још увек, сваки пут*: укр. *Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало ще з-за горизон-*

ту верхи велетенського нагромадження хмар (О. Довженко); *Ще цвітуть для мене губи, ще дівчата роси ронять* (І. Драч); *Небо на сході щораз світлішало*.

Функцію еволютивності з указаними частками можна пояснити через перехрещення з ФСП модальності [2:359]: *Він ще прийде* — можливість приходу зберігається, *отже, зберігається*, триває попередній стан.

Досить розвинутою є система словотвірних засобів вираження фазовості. Підзона інхоативності виражається СТ $за_1 + V_{HB}$: укр. *заспівати*, рос. *запеть*, блр. *запець*, п. *zaspiwać*, ч. *zaspívat*, блг. *запая*, с.-х. *запевати*. Однак продуктивність цього СТ в різних слов'янських мовах різна. Високою продуктивністю відзначається цей тип в українській, російській, білоруській, польській та болгарській мовах. У чеській та сербохорватській мовах він має значно нижчу продуктивність через активну конкуренцію синтаксичних конструкцій на кшталт ч. *začít zpívat*, с.-х. *pochetti pevati*. Малопродуктивний цей тип у словацькій мові, де як правило, використовуються синтаксичні конструкції з функторами. За СТ $по_6 + V_{HB}$ утворюються інхоативи від дієслів руху укр. *полетіти*, рос. *полететь*, блр. *паляцець*, п. *polesieć*, блг. *полетя*, с.-х. *полетети* і т. ін. СТ середньої продуктивності у східнослов'янських та болгарській мовах. У польській та сербохорватській малопродуктивний, а для чеської та словацької мов практично не властивий.

Підзона інгресивності представлена одним СТ середньої продуктивності у східнослов'янських та польській мовах над- $_2 + V_{HB}$, поєднуючись із функцією паритивності, зв'язок яких онтологічно зумовлений: укр. *надрізати*, рос. *надрезать*, блр. *надрэзаць*, п. *naderznąć*; ч. *naříznout*, слц. *narezat*, с.-х. *zasehi* і т. ін. У чеській, словацькій та сербохорватській мовах словотвірні засоби в даному випадку малопродуктивні, функція інгресивності передається синтаксично, рідше лексично. У болгарській мові виступають винятково синтаксичні та лексичні засоби: *цепна* "надколоти", *леко резна* "надрізати", *права рязка* "надрубувати" і т. ін.

На відміну від акціональних і статальних, деривати з функцією еволютивності вказують на перехід від одного стану до іншого між гіпотетичним початком і кінцем "продовжувати виконувати дію, названу твірною основою, так що дія не дорівнює сама собі за інтенсивністю на кожному часовому відтинку". Еволютивність виражається чотирма СТ в українській А + *-i(ти)* (*тужавити*), А + *-ну(ти)* (*зіркнути*), S + *-i(ти)* (*весніти*), А + *-a(ти)* (*багатіяти*), в останньому типі функція еволютивності перетинається з полем компаративності; двома в російській А + *-e(ть)* (*твердеть*), А + *-ну(ть)*; чеській А + *-a(t)* (*červenat se*), А + *-nou(t)* (*tuhnout*); словацькій А + *-ie(t)* (*červeniet'*); А + *-nú(t)* (*tuhnúť*); трьома в білоруській А + *-e(ць)* (*цвярдзець*), А + *-ну(ць)*, S + *-e(ць)*; польській мові А + *-ie(ć)* (*sztywnieć*), А + *-ną(ć)*, S + *-ie(ć)*; болгарській А + *-e(я)* (*слабей*), А + *-н(а)* (*тихна*), для значної частини дериватів болгарської мови властиві префіксально-суфіксальні типи з різними префіксами (*по-, въ-, за, о-* та ін.) та суф. *-а/я(вам)* (*почервениявам, заоблачавам се, омеквам*). У сербохорватській мові можна виділити п'ять сло-

вотвірних тинів для вираження функції еволютивності: А + *-и(ти)* (*црвени-ти*), А + *-а(ти)* (*горчати*), *с/з* + А + *-(н)ава(ти)* (*ствердњавати, стишавати*), А + *-ну(ти)* (*венути*). Щоправда, останній тип малопродуктивний.

Фінитивна функція ("перестати виконувати дію, названу мотиватором") в українській мові властива трьом СТ: СТ *від-₁* (*віді-, од-, оді-*) + V_{HB} : *відбарабанити, відбігати, відбриніти, відвартувати, відгомоніти, відзеленіти, відмучитись, відхмарніти, відчервоніти* (близько 60 дериватів). Іноді зустрічаються деривати СТ *від-₁* + V_{HB} + *ся* (*відвоюватися, відкритися*); СТ *пере-₁* + V_{HB} : *переболіти, перебунтувати, переголосити, переграти, перепекти*, та ін. СТ характеризується середньою продуктивністю. Закінчення дії розглядається не з погляду стороннього спостерігача, як у дериватах попереднього СТ, а інтеріорно, з точки зору самого виконавця дії; СТ *до- + V_{HB}*: *добігти, доспівати, договорити, докотити, долетіти* і т. д.

У слов'янських мовах спостерігається згасання продуктивності словотвірних засобів від східнослов'янських мов і польської мови до південнослов'янських, чеської та словацької. Пор.: рос. *отбарабанишь, отбегаешь, отзвонешь, откараулишь, отиумешь* і т. д.; блр. *адбарабаніць, адбегаць, адзвінець, адпільнаваць, адшумець* і т. д.; п. *odbębnić, odbiegać, oddźwięcząć, odhuczyć* і т. д.; але ч. *odbubnovat* при *dozříti, vykmat stražní službu, umlknout* та ін.; с.-х. *odbubňati, odzvучati* при *prestati звучати, умукнути, утишати се*; блг. *отбарабана, отъвѣти, отиуиуа* при *загълхна, свѣрши да воювам* (відвоювати), *престана да гърмя* (відгріміти).

Конфронтативний аналіз функціонально-семантичних полів і субполів у слов'янських мовах виявляється досить продуктивним, що видно на прикладі аналізу субполя фазовості поля аспектуальності. Такий аналіз дозволяє зробити важливі висновки.

Субполе фазовості виражається у слов'янських мовах засобами синтаксичного та словотвірного рівнів (лексико-семантичний рівень теж бере у цьому участь, так само як і у вираженні будь-яких інших функцій, тому що він є універсальним засобом). Однак у центрі уваги цієї розвідки перебувають рівні, які поєднані між собою відношеннями похідності. Якщо розглядати словотворення як згортання відповідних синтаксичних структур, а СТ як згортки таких структур, то закономірна наявність конкуренції синтаксичних та словотвірних засобів не тільки у мовленні, а й у мовній системі. Зіставний аналіз слов'янських мов підтверджує цю думку. Так, виявляється, що словотвірні засоби вираження фазових функцій найпоширеніші в українській та польській мовах, досить поширені вони, хоч і не такою мірою, в російській, білоруській та болгарській мовах, а в напрямку спаду поширеності решта досліджуваних слов'янських мов вишиковується таким чином: сербохорватська, словацька, чеська мови. Ці три мови виявляються найбільш синтаксичними серед слов'янських мов у вираженні фазових функцій.

Література

1. Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов. — М.: Наука, 1982. — С. 7-85.
2. Моисеев А. Частицы *уже* и *еще* в современном русском языке // *Slavia orientalis* — 1978. — R. XXVII. — № 3. — S.357-360.
3. Соколова С. О. Аспектуально-фазова система українського дієслова у функціональному плані // *Мовознавство*. — 1994. — № 6. — С. 29-33.
4. Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения: Семиологическая грамматика. — М.: Наука, 1981. — 360 с.
5. Чумак В. В. Типология сказуемого в сербохорватском и восточнославянских языках. — К.: Наук. думка, 1985. — 136 с.